

Sekretär-juhiabi ja lasteaed-alkkool

Maire Raadik

eesti keele instituudi vanemkeelekorraldaja, Emakeele Seltsi keeleteoimkonna liige

Emakeele Seltsi keeleteoimkond on võtnud arutada küsimuse, kas oleks mõeldav jätta selliste sidekriipsuga kirjutatavate kaheosaliste nimetuste esimene pool käänamata. Sel puhul sobib uurida, miks on neid sõnu eesti keeles nii raske käänata ja kuivõrd meil neid üldse vaja on.

Sõnad nagu *sekretär-masinakirjutaja* või *lüpsja-karjatalitaja* hakkasid eesti keeles laiemalt levima pärast teist maailmasõda (Kindlam 1958: 419). Eeskuju andis vene keel, mida omakorda on võinud mõjutada prantsuse keel (Saari 1976: 94–95). Meie rahvakeel tunneb küll ka sidekriipsuga ühendatud keelendeid, mida sõnamoodustuses on nimetatud paarissõnadeks, kuid vene või prantsuse omadega võrreldes on neil üks erinevus: eesti paarissõna, isegi kui ta koosneb ainsuslikest komponentidest, tähistab mingit kogumit, milles on mitu eset, olendit või nähtust, nt *naised-lapsed, käed-jalad, sukad-sokid, silk-leib*; vene- või prantsuspärane paarissõna tähistab üht eset, nähtust või olendit, nt *lüpsja-karjatalitaja* on üks inimene, *lasteaed-alkkool* üks asutus.

Neis viimati nimetatud keelendeis on harilikult kaks võrdse kaaluga osa, mis on omavahel samasuguses süntaktilises seoses nagu rindfraasi liikmed, seetõttu on neid nimisõnu nimetatud ka rindliitnimisõnadeks (Kasik 2015: 311). Osa rindliitnimisõnu mõjub eesti keeles võrdlemisi loomulikult ja neid tavatsetakse kirjutada ilma sidekriipsuta kokku, nt *diivanvoodi, kappkell, kööktuba, haagiselamu, saunsuvila, katuslagi, kittelkleit, särkpluus, bassbariton, kösterkoolmeister, palvushommikusöök*; osas näeb siiski ka sidekriipsu, mis toob kaasa käänamisküsimuse. Kui otsustada eesti keele instituudi keelenõuandmebaasi põhjal, näib probleem olevad õigupoolest kahes nimetuses, need on juba pealkirjas nimetatud *sekretär-juhiabi* (või *sekretär-masinakirjutaja*) ja *lasteaed-alkkool* (või *lasteaed-põhikool*); muid ühendeid küsitakse harva ja need on enamasti juhusõnad.

Kas ühendada sõnad sidekriipsuga või sidekriipsuta?

Meid huvitavate kaheosaliste nimetuste enamik on ametinimetused, näpuotsaga on ka asutuste, esemete jm nimetusi. Seetõttu on mõistetav, et parimad õpetused kaheosaliste nimetuste tegemiseks või tegemata jätmiseks on kirjutatud ametinimetuste näitel (Mereste 1967, T. Erelt 1977).

Tähtsaim, mida sõnu kokku pannes tuleb teada, on see, et eesti keeles on liitsõna osade järjekord teine kui vene keeles. Eesti liitsõnas on **põhisõna teisel kohal ning seda täpsustav täiendsõna esimesel kohal**, vene kaheosalistes nimetustes on vastupidi: põhisõna ees, täiendsõna järel. Mis on põhisõna ja mis täiendsõna, seda aitab otsustada see, kui vaatame, mille hulka nimetatav ese, olend või nähtus liigitub. Näiteks on „jurist-lingvist” isik, kes on saanud juristi hariduse ja koolitanud end selle kõrval veel keeleasjatundjaks. Seega ei kuulu „jurist-lingvist” esmajoones mitte lingvistide perre (mida sellest ebaõigesti moodustatud nimetusest eesti liitsõna reeglite põhjal võiks arvata), vaid hoopis juristide hulka – ta on teatavat laadi jurist, täpsemini *keelejurist*.

Uno Mereste on omal ajal kokku lugenud üle kümne liitnimisõnamalli, mis vähemal või rohkemal määral kopeerivad vene keelt (Mereste 2000). Kui vaadata neid sõnu, mille kohta on nõu küsitud eesti keele instituudi keelenõuandjailt, võib nentida, et praegusajal on levinuimad neli malli.

1) **pedagoog-metoodik** → **metoodikpedagoog**

Seda tüüpi nimetustes on sõnad liidetud vales, ebaeestipärasel järjekorras. Peale selle, et täiendsõna tuleb tõsta põhisõna järelt selle ette (*pedagoog-metoodik* → *metoodikpedagoog* 'liik pedagooge', *kalender-märkmik* → *märkmikkalender*), on tihtipeale otstarbekas muuta ka täiendsõna vormi, nii et tegijanime asemele tuleb valdkonda märkiv sõna ning nimetava käände asemele omastav (*kunstnik-jumestaja* → *jumestuskunstnik*, *insener-hüdroloog* → *hüdroloogiainsener*, *jurist-lingvist* → *keelejurist*, *arst-hügieenik* → *hügieeniarst*, *kirurg-onkoloog* → *onkokirurg*). Seesuguste ametinimetuste puhul on tähtis ära tunda, et siin ei ole kaht eri ametit (inimene ei ole nt korraga kirurg ja onkoloog, vaid on kirurg, kes on spetsialiseerunud onkoloogiale).

2) **kauplus-salong** → **müügisalong**, **arst-ametnik** → **arstist ametnik**

Siin rühmas on liitsõna osade järjekord õige, kuid õige ei ole täiendsõna vorm, täpsemini öeldes on see vorm eesti maitsele

võõras. Paarisnimetus „arst-ametnik” oleks loomulikus eesti keeles *arstist ametnik* (arstiks õppinud isik, kes töötab ametnikuna), st nimetavas täiendsõna tuleb asendada seestütlevas täiendsõnaga; „miljonär-paadialune” on *miljonärist paadialune*, kui liigitame paadialuseid (või *paadialusest miljonär*, kui liigitame miljonäre). Nimetustest „kauplus-salong” ja „müüja-konsultant” saame eestipärasemad liitsõnad, kui asendame nimetava käände omastavaga ja valime täiendsõnadeks *kaupluse* ja *müüja* asemel *müügi* (asutuse ja elukutse asemele valdkond), seega *müügisalong* ja *müügikonsultant*.

3) **arst-resident** → **resident**

Mõnikord ei olegi kaht sõna vaja, vaid piisab emmast-kummast; sageli koosnevad sellised pseudoliitsõnad võõrsõnast ja sama tähendusega omasõnast. Kuivõrd nt *residenti* üks tähendusi on 'residentuuris erialaõpet jätkav noor arst', see tähendab, et resident ise on üks arste, puudub vajadus ühendi „arst-resident” järele (arste liigitades sobib liita kujul *residentarst*, nt *internarstid* ja *residentarstid* = *internid* ja *residentid*).

4) **sekretär-juhiabi, lasteaed-algkool**

Sidekriips näib olevat vältimatu seal, kus, nagu rinnastuses ikka, on kaks võrdset poolt: *sekretär-juhiabi* teeb enam-vähem võrdselt nii sekretäri kui ka juhiabi tööd, *lasteaed-algkoolis* on koos lasteaed ja algkool (võib olla ka *lasteaed-põhikool*). Sama tüüpi nimetused on veel nt *pagar-kondiiter*, *tuletõrjuja-päästja*, *troppija-tõstukijuht*, *müüja-kassapidaja*, *müüja-klienditeenindaja*, *referent-toimetaja*, *keeletoimetaja-korrektor*, *maakler-projektijuht*, *projektijuht-konsultant*; *külalistemaja-kohvik*, *muuseum-raamatukogu*, *muuseum-kontserdisaal*; *arve-saateleht*, *makseteatis-arve*.

On siiski leitud, et ka võrdsete komponentide puhul ei ole kõik kaheosalised nimetused tingimata tarvilikud. Uno Mereste on toonud sellise näite: iga müürsepp oskab krohvida ja tuleb tänapäeval toime ka betoonitöödega. Sellepärast piisaks nimetuste *müürsepp-krohvija* ja *müürsepp-betoneerija* asemel lihtsalt *müürsepp*. Kui mõeldakse aga „müürseppi”, kes müüridumist ei tarvitse tunda, vaid üksnes krohvimist või betoonitööd, siis on juba täpsem öelda *krohvija* või *betoneerija*. Siia kõrvale sobib näide

keelenõuande praktikast. Kuulutuses oli kirjutatud, et vajatakse *lukksepp-seadistajat*, kuulutuse avaldaja oli parandanud: *lukkseppa-seadistajat*. Kohale olid tulnud lukksepp ja seadistaja, väites, et kuulutuses küsiti ju kaht ametimeest. Keelenõuandja pakkus, et ehk oleks õige nimetus olnud *seadistuslukksepp*, nagu annab kutse- ja ametinimetuste sõnastik. Nõuküsiija väitis vastu, et vaja ei ole seadistuslukkseppa, vaid lukkseppa oskustega seadistajat (siis oleks võinudki nii kirjutada).

Keelenõuandjailt küsitud kaheosaliste ametinimetuste hulgas on konkurentsituult suurim rühm sellised, mille üks pool on *sekretär*, nt *sekretär-referent*, *sekretär-tõlk*, *sekretär-asjaajaja*¹, *sekretär-juhiabi*, *sekretär-masinakirjutaja*, *sekretär-personalispetsialist*, *sekretär-personalitöötaja*, *sekretär-raamatupidaja*, isegi *tõlk-sekretär-asjaajaja*. Kas sekretärid on lihtsalt usinamad oma ametinimetuse kohta nõu küsima või ongi selle sõnaga kõige rohkem kaheosalisi nimetusi? Kas poleks võimalik otsustada, kumb kahest tööst on tähtsam, ning nimetada siis töötaja lihtsalt *sekretäriks* või *juhiabiks* (või *tõlgiks*, *referendiks*, *personalitöötajaks*)? Uno Merestel on näide: enamik koolidirektoreid on ühtlasi õpetajad, kuid me ei nimeta ju neid *direktoriteks-õpetajateks* või *õpetajateks-direktoriteks* (Mereste 2000: 263). Selle, et täidetakse ka muid ülesandeid, saab alati kirja panna ametijuhendisse.

Asutusenimetuste hulgas on küsitud lasteaeda ja kooli ühendavad moodustised *lasteaed-alkool* ja *lasteaed-põhikool*. Üldmõiste tähistuseks on pedagoogikaterminoloogia arendajad juba ammu pakkunud liitsõna *aedkool* (kas konkreetse asutuse nimetuses on ikka alati vajalik alg- või põhiastme rõhutamine?), kuid soovitus ei ole siiani vastu võetud.

- **peaministri nõunik – peaministri büroo juhataja**

Kui ühel või lausa mõlemal pool kriipsu on sõnaühend, on keelekäsi-raamatud soovitanud asendada sidekriipsu mõttekriipsuga (Valgma, Remmel 1968: 398), mille ümber jäetakse tühikud, nt *peaministri nõunik – peaministri büroo juhataja*.

Tegelikus keeletarvitusel on teiste keelte eeskujul tahetud kasutada ka kaldkriipsu, nt *Euroopa Liidu välisasjade ja julgeolekupoliitika kõrge esindaja / Euroopa Komisjoni asepresident*, vrd *High Representative of the*

¹ Nimetuse *sekretär-asjaajaja* on 1932. a esitanud Karl Vainula oma „Eesti keele õigekirjutuse-käsiraamatus“.

Union for Foreign Affairs and Security Policy/Vice-President of the European Commission. Kalkkriipsu näeb ka juba liitsõnade vahel, nt *laotööline/töstukijuht* pro *laotööline-töstukijuht*, kuid tuleb siiski arvestada, et see mitmetähenduslik vahemärk tekitab ametinimetuste puhul vaid segadust. Mitmesõnalistes ühendites võib kalkkriipsule veel kuidagi põhjenduse leida, nimelt on arvatud, et kalkkriips annab vähem katkelise kirjaipildi kui mõttekriips (Erelt jt 1993: 411).

Eesti keelele ei ole omased pikad jutustavad ametinimetused.² Seega oleks kaheosaliste nimetuste vältimisel palju abi sellest, kui piirduda ametite nimetamisel töötaja kõige tähtsama ülesandega; kõiki kõrvalülesandeid ei saa nagunii kellegi ametinimetuses üles lugeda. See soovitus on eriti asjakohane neil juhtudel, kui kriipsuga ühendatakse sõnaühendeid.

Otsustagem ära, kas olla *peaministri nõunik* või *peaministri büroo juhataja*, *valitsuse nõunik* või *Euroopa Liidu asjade direktor*, *Euroopa Liidu Nõukogu eesti keele osakonna juhataja* või *Tartu Ülikooli külalisprofessor*, *asedirektor* või *üldosakonna juhataja*, *huvijuht* või *loovtegevuse õpetaja*, *haljastusosakonna juhataja* või *linnaaednik*, *juhtiv laboriarst* või *vereteenistuse ülem*, *juhatuse esimees* või *peadirektor* jne. Mõned pikemad nimetuspaarid on õigupoolest juba lähemad lausele kui liitsõnale, mistõttu neisse võikski vastavalt suhtuda, s.o siduda neid lausesse rinnastava sidendi ehk *ja*-sõnaga või komaga (mitte liitsõnakriipsuga). Muidugi peaks siis lausest ka selguma (nt öeldise ainsuse-mitmuse kaudu), kas nimetus tähistab üht või kaht isikut.

- **kohvik-muuseum ja muuseum-kohvik**

Mõnikord on probleemiks ka see, kuidas kaheosalise ühendi komponente järjestada. Kui lähtuda eeldusest, et tegemist on tõepoolest rindühendiga, mille liikmed on täiesti võrdsed, ei tohiks järjekord olla tähtis. Näiteks poleks vahet, kas öelda *kohvik-muuseum* või *muuseum-kohvik*, *muuseum-raamatukogu* või *raamatukogu-muuseum* (kui nimetuse üks pool on liitsõna, pannakse see küll tihtipeale teisele kohale, vt eespool ka sekretäri näited).

² Õpetlik on näiteks 2014. a ilmunud „Hariduse ja kasvatus sõnaraamatu” artikkel *tegevusjuht*, millele vene keeles on tulnud vasteks seada *социальный педагог – организатор и руководитель деятельности подопечных*. (Tiiu Erelti märkus 19.02.2016.)

Keelekorralduslikult on ikkagi tähtsam see, et paljude niisuguste nimetuste tagant paistab võõras liitsõnamall, mis sunnib ikka ja jälle meenutama: venepärastele sidekriipsulistele ühenditele (mis tähistavad kindlaid mõisteid) vastavad eesti keeles liitsõnad. Neid liitsõnu sobib kirjutada ilma sidekriipsuta nii sel juhul, kui ühend koosneb sisuliselt täiend- ja põhisõnast (vene *школа-интернат, вагон-ресторан*, eesti *internaatkool, restoranvagon*), kui ka sel juhul, kui ühendi komponendid on enam-vähem võrdsed (vene *кафе-столовая, кафе-ресторан*, eesti *kohviksöökla, kohvikrestoran*). (Kull 1960: 565–567) Muidugi, liitsõna paigutab mõiste kindlasse liiki, nt *muuseumkohvik* oleks liik kohvikuid ja *kohvikmuuseum* oleks liik muuseume; kui selline liigitus nimetuse kandjale ei sobi, tuleb otsustada, kas ollakse rohkem *kohvik* või rohkem *muuseum*.

Kuidas kaheosalisi nimetusi käänata?

Miks ei ole kaheosalised sidekriipsuga nimetused eesti keeles soositud? Selle taga on peale sõnamoodustuslike põhjuste ka süntaktilised: neid sõnu on raske eesti lausesse sobitada. Õigekeelsusallikad on siiani nõudnud mõlema sõna käänamist, nt *sekretärile-juhiabile* või *lasteaias-alkkoolis*, kuid tegelikkuses jäetakse esimene sõna järjest sagedamini nimetavasse käändesse.

Reegel näib olevat seatud rahvapäraste paarissõnade järgi: nagu ütleme *silku-leiba* ja *naisi-lapsi*, nii tuleks öelda ka *sekretäre-juhiabisid* ja *lasteaedu-alkkoole*. Käänamine on lähtunud sidekriipsu tähendusest: kui sidekriips asendab *ja*-sõna, käänduvad nimetuse mõlemad pooled; kui sidekriipsul ei ole *ja* väärtust, siis ainult viimane (sama moodi nagu *Tiit-Reinule, Grünthal-Ridalast*) (M. Erelt 2011: 78). Sama põhimõte kehtib ka nt &-märgi puhul: kui loeme *ja*-sõnana, nagu sobib eesti nimedes, kääname nimetuse mõlemat poolt, nt *Puhki & Poegade* [loe: puhki ja poegade], *Vatsoni & Watsoni* [loe: watsoni ja watsoni]; kui loeme nime võõrkeelsena ehk ilma *ja*'ta, kääname üksnes viimast sõna, nt *Marks & Spenceri* [loe: marks änd spens(s)eri].

Kui venepäraste paarissõnade tulv 1940.–1950. aastatel algas, ei olnud õpetust käänamise kohta esiotsa kuskilt võtta ning igaüks toimis oma parema äratundmise järgi. *ja*-tegijanimega algavates ühendites kalduti käänama nimetuse mõlemat poolt, nt *lüpsjate-karjatalitajate, arvestajat-tankijat, hõoveldajad-freesijad, majahoidjate-kütjatega* (ainult ajaleht

Edasi olevat otsustanud kuju *lüpsja-karjatalitajad* kasuks); muudes, nagu *insener-tehnoloog*, *velsker-ämmaemand*, *revident-raamatupidaja*, ainult teist sõna. (Kindlam 1958: 419–420)

Ester Kindlami hinnangul on viimati nimetatud ühendid nihkunud tegelikult liitsõnade hulka (nad käänevad nagu liitsõnad, st käänevad ainult põhisõna), mistõttu võikski neid käsitleda liitsõnadena. Kindlam on sõnastanud reegli, mille kohaselt tuleks liitsõnana käänatavaid sõnu kirjutada ilma sidekriipsuta (nt *insenernormeerijal*); sidekriips säilitada ainult siis, kui ühendi üks osa on liitsõna (nt *revident-raamatupidajal*). (Kindlam 1958: 420) Käänata tuleks ka neid *revident-raamatupidaja* tüüpi sõnu nagu liitsõnu, mistõttu võib sidekriipsu siin tõlgendada pigem loetavussidekriipsuna (Kull 1960: 566) kui *ja*-sidekriipsuna. Hiljemgi on soovitatud siduda rindliitsõnade kirjapilti nende käänamisega: kui rindliitsõna esiosa ei muudeta, pole sidekriips vajalik (nt *lasteaedkoolist*, *kohviksööklas*, *kolonelleitnante*) (Erelt jt 1993: 422).

Ühildumine võib oleneda ka sõnakujust, nt oleks üsna võõrastav jätta nimetavasse *ne*-lõpuliselt nimisõnu³: pigem *laotöölise-tõstukijuhti* kui *laotöölise-tõstukijuhti*. (Sama moodi ühildub *ne*-lõpuline lisand, nt *kohtasin kolleeg Mõtust*, aga *üliõpilast Mõtust*.)

Käänevad ka sõnaühenditest moodustatud nimetused, nt *otsustav sõna uue töötaja valimisel oli Tallinna haljastusosakonna juhatajal – linnaaednikul, kelle alluvuses tööle hakkas*. Viimast tüüpi nimetuste puhul tasub siiski tähele panna, et kuigi töötaja töölepingus, visiitkaardil jms kohtades on tähtis nimetada ametinimetuse mõlemad pooled, võib vabana teksti puhul ka valida, kumb nimetuse osa on selles kontekstis asjakohasem (nt kas rääkida *haljastusosakonna juhatajast* või *linnaaednikust*, kas *peadirektorist* või *juhatuse esimehest*).

Kui kahe- või enamaosaline nimetus ei tähista üht mõistet, vaid mitut, harilikult lähedast mõistet, tuleb alati käävata kõiki nimetuse osi, nt *linnal peaks olema õigus piirata baaride-pubide-klubide lahtiolekuaega; inimesed hindavad busside-trammide-trollide puhtust, turvalisust ja mugavust*. Neljas viimases käändes jääb nimetuse esimene pool omastavasse käändesse (Erelt jt 2007: 519), nt *laotöölise-tõstukijuhina*, *busside-trammide-trollidega*, pikemais ühendes võivad siiski käävuda ka mõlemad pooled, nt *juhatuse esimehena – peadirektorina*.

³ Sirje Mäearu märkus 03.02.2016.

Kokkuvõte

- 1. Ametite ja asutuste nimetamisel tuleks võimaluse korral vältida kaheosalisi sidekriipsuga nimetusi.** Kui ametikoha tööülesannete või asutuse tegevusalade hulgas on kaks enam-vähem võrdse kaaluga osa, oleks otstarbekas valida neist nimetusse see, mis väljendab tähtsamat ülesannet või tegevusala, nt kas *sekretär* või *juhiabi*, *pagar* või *kondii-ter*, *müüja* või *klienditeenindaja*, *laotööline* või *tõstukijuht*, *kohvik* või *restoran*. Sama põhimõtet sobib järgida muudeski nimetustes, nt kas *arve* või *saateleht*, *makseteatis* või *arve*.
- 2. Kui kaks võrdse kaaluga nimisõna on siiski liidetud üheks, üht mõistet väljendavaks keelendiks, mida käänatakse nagu**
 - a) liitsõna**, st käändub ainult viimane sõna, sobib seda keelendit kirjutada ilma sidekriipsuta kokku, nt *muuseumkohvikus*, *referent-toimetajale*. Kui sellise ühendi mõni osa on liitsõna, võib panna loetavussidekriipsu, nt *lasteaed-algkoole*;
 - b) rindühendit**, st käänduvad mõlemad sõnad, tuleks alati panna sidekriips, mis asendab *ja*-sõna, nt *muuseumis-kohvikus* 'muuseumis ja kohvikus', *lasteaedu-algkoole* 'lasteaedu ja algkoole', *juhatuse esimehele – peadirektorile*.
- 3. Kui kaheosalise nimetuse komponendid ei ole võrdse kaaluga, vaid üks täiendab või täpsustab teist, tuleb täiendav või täpsustav sõna paigutada esikohale**, nt *hüdroloogiainsener* (mitte *insener-hüdroloog*), *märkmikkalender* (mitte *kalender-märkmik*). Täiendsõnale tuleb ühtlasi valida eestipärane vorm, nt *arstist ametnik* (mitte *arst-ametnik*).

Viidatud kirjandus

Erelt jt 1993 = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Trükki toimetanud Mati Erelt peatoimetajana, Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Erelt jt 2007 = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/books/ekk09/>.

- Erelt, Mati 2011. Lause õigekeelsus. Juhatused ja harjutused. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Emakeele Selts.
- Erelt, Tiiu 1977. Kutse- ja ametinimetuste korrastamine. – Keel ja Kirjandus 10, 589–601.
- Kasik, Reet 2015. Sõnamoodustus. Eesti keele varamu I. Tartu Ülikooli kirjastus.
- Kindlam, Ester 1958. Sidekriips ja funktsioonis. – Keel ja Kirjandus 7, 412–421.
- Kull, Rein 1960. kontsertloeng, näidendfilm, talumuuseum ... – Keel ja Kirjandus 9, 565–567.
- Mereste, Uno 1967. Ebakohti sidekriipsuga ühendatud nimisõnade kasutamises. – Emakeele Seltsi aastaraamat 13. Tallinn: Eesti Raamat, 1968, 203–218. Taastrükk 2000. a raamatus „Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü”.
- Mereste, Uno 2000. Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü. Artikleid ja lüh uurimusi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Saari, Henn 1976. Keelehäälring. Tallinn: Valgus.
- Valgma, Johannes, Nikolai Remmel 1968. Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn: Valgus.

OK